

10. Яцишина О. З діяльності С. П. Шелухіна в еміграції / О. Яцишина // Вісник Київського державного лінгвістичного університету. Серія "Історія, економіка, філософія". – К. : КНЛУ, 2002. – Вип. 6. – С. 249-256.
11. Яцишина О. Сергій Шелухін: з історії життя та діяльності / О. Яцишина // Вісник Київського державного лінгвістичного університету. Серія "Історія, економіка, філософія". – К. : КНЛУ, 1999. – Вип. 3. – С. 233-241.

Токарчук О. В. Демократия как фактор формирования экономической независимости УНР в трудах С. Шелухина.

Главная тема научных исследований С. Шелухина – происхождение украинского государства. Именно его поиски составили основу меморандумов, заявлений, договоров этого времени. Непосредственное участие ученого в политической жизни страны содействовало развитию украинской демократии, раскрытию экономических оснований независимости Украины.

Ключевые слова: С. Шелухин, независимость, демократия, государственная политика.

Tokarchuk O. V. Democracy as a factor of forming of economic independence of YNR is in labours of S. Sheluhina.

A main theme of scientific researches of S. Sheluhina is an origin of the Ukrainian state. Exactly his searches made basis of memorandums, statements, agreements of this time. The direct participating of scientist in political life of country assisted to development of Ukrainian democracy, opening of economic grounds of independence of Ukraine.

Keywords: S. Sheluhin, independence, democracy, public policy.

КАНОНІЧНЕ ПРАВО

Бондаренко В. Д., Андрусишин Б. І.
Національний педагогічний університет
імені М. П. Драгоманова

ДЕРЖАВНО-ЦЕРКОВНІ ВІДНОСИНИ В УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ ПЕРІОД КИЇВСЬКОЇ РУСІ

Висвітлено питання зародження та еволюції державно-церковних відносин в українських землях періоду становлення й розвитку Київської Русі, князівських міжусобиць та ординського панування.

Ключові слова: християнство, християнська Церква, державно-церковні відносини, Київська Русь, удільний період, монголо-татарська навала.

Вести мову про державно-церковні стосунки, в історичному аспекті, має сенс з того періоду історії наших предків, коли держава й Церква постали як повноцінні інститути. Вочевидь таким періодом може бути становлення Київської Русі та утвердження у її межах християнства.

Питань державно-церковних відносин періоду становлення та піднесення Давньоруської держави та подальшого розвитку Київської Русі у добу політичної дезорганізованості і князівських міжусобиць присвятили свої праці багато зарубіжних та вітчизняних істориків, філософів, істориків Церкви, правознавців, як минулих часів,

так і сучасності, серед яких слід виділити дослідження М. Брайчевського, І. Власовського, М. Грушевського, Л. Гумільова, Д. Донцова, Д. Дорошенка, М. Драгоманова, А. Жуковського, В. Єленського, А. Колодного, Ю. Липи, В. Липківського, В. Липинського, О. Лотоцького, В. Лубського, О. Нагаєвського, О. Нестулі, І. Огієнка, В. Петрова, Н. Полонської-Василенко, М. Поповича, Р. Рахманевського, В. Рички, Б. Рибаківа, О. Сагана, Б. Совенко, М. Стахів, П. Толочка, В. Ульяновського, Ю. Федоріва, М. Чубатого, П. Штепи, О. Шуби та ін.

Християнство, як відомо, почало проникати сюди ще задовго до отримання ним у 988 р. статусу державної релігії. Цей досить тривалий період історії взаємин християнської Церкви та інших релігій, поширених на території Київської Русі, характеризувався їхньою взаємною толерантністю та терпимістю з боку світської влади. За свідченням історичних джерел, у давньоруській державі мирно співіснували як осередки древніх вірувань східних слов'ян, так і християнські громади, що склалися почасти з іноземців та місцевих мешканців. Прибічники різних релігій, в тому числі і християни, були і у найближчому оточенні київських князів. Християни складали собою частину дружини уже у князя Олега, а княгиня Ольга сама прийняла християнство. Пізніше князь Святослав, хоча сам і не прийняв християнство, але не забороняв це робити своїм дружинникам. Таким чином, можемо стверджувати, що релігійне життя у Київській Русі вирізнялося свободою вибору та сповідання релігії, при цьому внутрішні та зовнішні чинники поволи вели до утвердження християнства як державної релігії.

Хрещення України-Руси у 988 р. князем Володимиром і прийняття державного християнства як офіційної релігії поклало початок запровадженню на наших землях державно-церковних відносин, багато в чому подібних на візантійські, на яких лежала печать цезаропапізму. Проте названі відносини не набули класичних ознак. Українська держава княжої доби і українська Церква мали взаємний вплив одне на одного. Держава надавала допомогу Христовій Церкві, а Церква зі свого боку, дбала про авторитет державної влади серед народу та про моральний вплив на владу християнських ідеалів. У часи прийняття християнства не було різнозначних термінів, під якими сьогодні розуміється католицизм і православ'я. Церква була одна – Христова, Апостольська і Вселенська з Папою Римським на чолі. Відповідно розвиток Православної Церкви ішов у контексті спочатку Римської, а згодом Візантійської імперій, вихідним положенням яких було те, що держава й Церква повинні налагоджувати гармонійні стосунки, а світська влада має підтримувати християнську віру в імперії.

Схожою була ситуація і на Заході, де король франків Карл Великий втручався у справи догматів, видавав церковні закони, творив анархії, призначав єпископів, навіть навчав, як говорити проповіді. Подібним оборонцем і протектором Християнства в Західній Європі був і німецький імператор Оттон I, який домагався права впливати на вибори Папи [1, с. 51].

Після розколу Церкви на Східну і Західну по-різному склалися відносини між державою і Церквою. Якщо на Заході церква зберегла свою відносну незалежність від світської влади, певний імунітет, то на Сході Церква потрапила в залежність від державної влади, стала знаряддям у її руках, світська влада втручалася у справи релігії

та Церкви іноді вирішуючи їх на свій розсуд.

Візантійський цісар, скажемо, мав у церкві хоч і не вирішальний, але дуже важливий голос. Йому належало останнє слово при поставленні патріарха, при скликанні соборів, укладенні церковних законів, вирішенні релігійних спорів тощо.

У княжі часи Церква в Україні–Руси набуває статусу державної, наслідком чого було насамперед державне фінансування, встановлене князем Володимиром (десятина), наділення Церкви окремими привілеями, передача їй ряду державницьких функцій. Так, із загального правосуддя церковним судам передавався розгляд судових справ, що стосувалися церковного кліру у всіх справах, а християн у справах подружніх, моралі і віри. До чисто релігійних справ держава не втручалася, залишивши вирішення чисто церковних справ лише Церкві. Водночас історичні джерела свідчать про вплив держави на церковні справи. Наприклад, негодний князеві єпископ мусив залишити кафедру. Організаційно і канонічно церква в Україні залежала від Патріархату Константинополя, який призначав київських митрополитів.

Після офіційного хрещення України–Руси 988 р. протягом кількох століть Київська митрополія знаходилася під юрисдикцією Константинопольського патріархату [2]. Зважаючи на особливий тип взаємовідносин між Церквою та імператорською владою у Візантії, можна допустити, що залежність Київської митрополії була не лише від патріарха, але й від імператора. В усіх найважливіших грамотах, які надавалися Константинопольським патріархом нашій Церкві, відзначається, що ця грамота була видана зі згоди або за прямою найвищою і святою вказівкою самодержця. Константинопольський патріарх мав над Київською митрополією досить значні права: право регулювати і змінювати церковно-адміністративний поділ; право поставлення і посвячення митрополитів до Києва; право найвищого контролю над Київською митрополією; право розв'язання церковно-обрядових непорозумінь; право суду над Київським митрополитом; право на отримання податків з митрополита; до XIV ст. миро посилалося із Константинополя; право на подання ставропігії; Київські ієрархи не мали права без згоди Константинополя вести будь-які переговори про поєднання з Римом, розв'язувати з ним догматичні питання. Водночас Київський митрополит здійснював вищу владу над своєю Церквою як Константинопольський екзарх.

У свою чергу Київському митрополитові належало канонічне право відкриття єпископських кафедр; право скликання єпископських Соборів і головувати на них; право керування і нагляду за всіма єпархіями; право суду над єпископами; право обкладати всі єпархії Київської митрополії грошовим податком. Крім того, митрополитові належали права, які дорівнювали патріаршим: право носити митру з хрестом на ній, дві панагії. Показовим було те, що грамоти, послані Константинопольським патріархом Київському митрополитові скріплювалися олов'яною печаткою, рівнозначно як до предстоятеля Автокефальної Церкви [3, с. 95].

Отже, за словами І. Огієнка (митрополита Іларіона) з часу свого офіційного заснування в X ст. Церква Українська безперервно знаходилася під владою вселенського Царгородського патріарха. Влада ця на початку була реальна, але з бігом часу ставала все менш помітною, аж поки не стала просто номінальною. Власне з X ст. Церква Українська вже мала собі певну волю, і залежність від Церкви Грецької не

була тяжка. Занадто далеко був Константинополь від Києва, щоб ця церковна залежність наша була нам особливо помітна [4, с. 163].

Митрополит у Києві (ними переважно були греки) проводив віче, що є свідченням впливу Церкви на державу. Законодавство княжої держави розвивалося під впливом церковного права.

Акт визнання князем Володимиром християнства державною релігією поклав початок формуванню системних відносин між Церквою та великокняжою владою Київської Русі. Основою для регламентації цих стосунків на перших порах був збірник церковних канонів та державних правил, що стосувалися діяльності церкви у Візантійській імперії на древніших державних утвореннях – “Номоканон”. “Номоканон” (номос – закон, канон – церковний) послужив основою для створення місцевих церковних та державних законів та звичаїв, що враховували специфіку функціонування Церкви у нових для неї умовах та регламентували її відносини з владою. Місцева правотворчість розвивалась у рамках сформованих Церквою канонів, але враховувала особливості та конкретні обставини суспільного життя та державного устрою древніх слов'ян. Основу місцевого церковного права склали “Церковні устави” князів Володимира Великого і Ярослава Мудрого та церковно-уставні грамоти удільних князів. Ці державно-правові документи базувалися на системі симфонії між державою й Церквою, що утвердилася у церковній правосвідомості християнського Сходу. Природно, що саме поняття “симфонії” слід розглядати як ідеал у відносинах між Церквою і державою, що у різні часи і у різних країнах піддавався суттєвій корекції. Система симфонії (гармонії) була чітко окреслена ще у попередні історичні періоди. У кодексі імператора Юстиніана I (VI ст.) вона формувалося наступним чином: “Церква і Держава – це два божественних дари людству, два порядки речей, що виникають з одного джерела – з волі Божої, що їх установила. Слухняні волі Божій, ці два порядки повинні бути у повній згоді поміж собою. Церква відає справами божественними, небесними. Держава – людськими, земними. В той же час Держава всемірно піклується про охорону церковних догматів і честі священства, а священство разом із державою скеровує усе суспільне життя по шляхах, угодних Богові”.

Нерідко такий ідеал, така рівновага між державою та Церквою порушувався, створюючи жорстку залежність Церкви від держави – цезаропапізм. Чи характерними були такі відступи для Київської Русі? Природно, що тут держава як ініціатор надання християнству статусу державної релігії, є згодом і основним чинником християнізації свого населення, була домінуючою силою у стосунках з Церквою. Однак їхні відносини можна було б швидше охарактеризувати як симфонію, оскільки світські правителі Київської Русі не засвоювали собі атрибутів священства та не називалися “загальними єпископами”, як це траплялося у Візантії. Сам державний устрій Київської Русі не був промонархічно абсолютистським, а удільно-вічова система влади не сприяла розвитку цезаропапістських тенденцій у стосунках держави і Церкви. З деяких пір, як відомо, київські митрополити були наділені правами “митрополитів області”, тобто здійснювали духовну владу по усій території держави, й у цій якості не могли потрапити у залежність від удільної князівської влади, яка поширювалася лише у межах одного князівства.

Церква, таким чином, виступала інтегратором величезної держави, отримувала

від неї відповідну підтримку. Окрім сприяння у справі християнізації населення, держава відповідно до “Церковних уставів” Володимира Великого та Ярослава Мудрого доручила Церкві ведення судових справ, що стосувалися морально-релігійного виховання народу, шлюбних і родинних справ, чистоти віри та пошани церковних святинь. Особливу категорію населення, опіка і суд над якою держава передала у церковне відання, складали “люди церковні” (священно- та церковнослужителі і деякі інші категорії населення); “люди богодільні” (сліпці, каліки, чудесно зцілені і т. ін.); “ізгої” – люди, що з тих чи інших обставин були виведені за межі того стану, з якого вони походили. “Церковним уставом” Володимира Великого Церкві доручалося ведення справи християнського милосердя щодо “богодільних людей”.

Церковний устав князя Ярослава Мудрого, т. з. “Свиток Ярославль” уже встановлює точні кари, що їх повинні нести визнані церковним судом винними у шлюбних та родинних справах та у справі охорони чистоти віри. Особливості місцевого церковного права у часи Київської Русі виявилися у тому, що “Свиток Ярославль” встановлював грошові кари за взірцем світського законодавства, викладеного у “Руській правді” князя Ярослава Мудрого, у той час коли грецький “Номоканон” передбачав за ці злочини суворі тілесні кари. У відповідності до цих документів духовенство було звільнено від військової повинності, а держава, дбаючи про матеріальне становище Церкви, віддала їй десятину з князівського майна, податей зібраних із міст та від торгового мита. Законодавство великих князів щодо Церкви наслідувалося удільними князями.

У свою чергу Церква намагалася бути опорою світській владі та піклувалася про моральний стан тогочасного суспільства. Очевидною є політико-об’єднуюча роль Церкви, особливо у часи княжих міжусобиць, що почалися після смерті Ярослава Мудрого. Церковні ієрархи часто виступали у ролі своєрідних гарантів виконання досягнутих між світськими правителями домовленостей. Договірні грамоти князя підтверджували цілуванням хреста. Звідси пішла назва цих документів – “хресні грамоти”. Літописець доносить до нас слова київських митрополитів, адресовані князям: “Ми поставленні в руській землі від бога стримувати вас від кровопролиття”. Вони виступають миротворцями під час міжусобних протистоянь. За свідченням літопису, наприклад, Київський митрополит Миколай звертається до Володимира Мономаха з такими закликами: “Молимо тебе, княже, і братів твоїх – не можете погубити руської землі; якщо будете воювати між собою, то погани радітимуть і візьмуть землю вашу, яку придбали діди і батьки ваші, трудами великими і хоробрістю”.

Характер взаємовідносин між древньоруською державою та Церквою відображається у їхній взаємній високій оцінці. Ілюстрацією цьому можуть послужити два видатні тогочасні твори: “Слово про закон і благодать” [4] митрополита Іларіона та “Поучення” Володимира Мономаха. Спрямованість твору митрополита Іларіона, першого митрополита на Київській кафедрі, який походив із слов’ян, виникає уже з повної назви його твору “Про закон, даний Мойсеєм, і про благодать та істину, що з’явилися через Ісуса Христа, і як закон відійшов, благодать же та істина всю землю наповнили, і віра між усіма народами поширилась і між нашим народом руським, і

похвала князеві нашому Володимирові, що нас охрестив, і молитва до Бога від усієї землі нашої”. “Слово про закон і благодать” особливо підкреслює роль влади в особі Рівнонастоного князя Володимира у хрещенні Русі, змальовує образ князя–просвітителя та ідеальну модель співпраці Церкви з державою за часів правління його сина Ярослава Мудрого. Звертаючись до пам’яті князя Володимира, митрополит Іларіон закликає його: “...Подивись... на місто, що сяє величністю, подивись на квітучі церкви, подивись на зріст Христової віри, подивись на місто, що сяє і блищить образами святих, повне пахоців від кадил, місто, яке прославляють, в якому все чути святі Божі слова. І забачивши все це, втішся і зрадій, та прослав благого Бога, який усе це довершив...”.

Висока оцінка влади з боку Церкви доповнюється образом християнського ідеалу світського правителя, змалюваного князем Володимиром Мономахом у його “Поученні для дітей” (1106 р.), що є своєрідним моральним заповітом князя своїм синам. Твір пройнятий турботою про єдність зусиль світської влади та Церкви у розв’язанні гострих питань суспільного життя та необхідністю для правителя керуватися християнською мораллю у всіх своїх вчинках. “Над усе більше убогих не забувайте, – заповідає князь, – та скільки можете, по силі, нагодуйте й подайте милостиню сироті, а вдовицю оправдайте самі, ні правого, ні винуватого не вбивайте... Куди підете, де зупинитесь, напоїть і нагодуйте жебрака і подорожнього. Хворого відвідайте, покійного проводіте, бо всі ми смертні...”. Таким чином, образ світського правителя постає як образ державного діяча, побожного та справедливого, милосердного та гуманного. Ці риси були притаманні самому Володимирові Мономаху і складала основу взаєморозуміння та взаємопідтримки між світською та духовною владами у Київській Русі. За таких умов Церква справляла усе більш помітний вплив на розвиток суспільства та зміцнювала древньоруську державу. Це добре видно як із творчості древніх церковних авторів, так і з бурхливої інституційної розбудови Церкви.

Однак державно–політична історія наших предків невдовзі пішла на спад. Наслідком послаблення великокняжої влади та роздробленості земель, що настали після смерті Ярослава Мудрого, а також з причин переміщення великих торгівельних шляхів на схід від Києва, стався занепад Київської Русі. Її землі стали об’єктом грабунків з боку кочівників, а 1169 р. Київ було розорено князем Андрієм Суздальським. Татарська навала 1237–1240 рр. фактично поклала край існуванню Київської Русі, перетворивши Київ та його церкви на руїни.

За татарських часів хани намагалися забезпечити лояльність православної церкви, яка користувалася дуже великим авторитетом серед населення, надаючи їй пільги і привілеї. В основі такого ставлення лежали політичні мотиви, оскільки татаро–монголи також сподівалися на допомогу духовенства тримати у покорі народ, не допускати можливих виступів проти загарбників. Ще одним мотивом лояльності монголів було бажання через найбільш освічену частину суспільства налагодити зв’язок з Візантією. За монгольських часів почали діяти ще шість єпархій. Захищена від поборів, Церква сприяла відродженню господарства, появі нових поселень, загальному зростанню економіки, відродженню народного руху.

За цих умов Київська митрополія як духовний центр східних слов’ян починає

діяти за зовсім інших обставин, де центральну роль починає відігравати необхідність вибудовувати зовсім різні стосунки духовної влади з державно-політичними режимами Золотої Орди, Галицько-Волинської, Русько-Литовської, Литовсько-Польської, Польської та Московської держав.

Монголо-татарське панування на території колишньої Київської Русі при цьому означало для Церкви необхідність знаходження форм виживання та співіснування з релігійно-духовною домінантою іновірного світу. Забезпечення кочівниками свого владарювання на величезних територіях передбачало надання ними можливостей для існування тут християнської релігії, з умовою, що Церква не перетвориться на інтегратора поневолених народів

Жорсткості першого періоду ординського нашестя, що залишили по собі поруйновані церкви та замучених єпископів, священство та церковнослужителів, згодом, за свідченням історичних джерел, змінилися на толерантне, а подекуди і прихильне ставлення татарської правлячої верхівки до Православної Церкви. Єпископи для здійснення своїх повноважень повинні були брати у ханів спеціальні дозволи – ярлики, після отримання яких ханська влада не втручалась у ведення церковних справ. Ярлики слугували водночас і своєрідними охоронними грамотами для християнської Церкви. Зокрема, у ярликах ханів Менгу-Теміра та Узбека (кінець XIII – початок XIV ст.) зазначалося, що кожен, хто зневажатиме віру руських, церкву та монастирі, буде каратися на смерть. Усе духовенство було звільнене від татарських податей.

Крім першого етапу ординського панування, що тяжко позначився на долі Церкви, були й інші періоди, коли насилля загарбників щодо християн проявлялося особливо масштабно. Дослідники пов'язують їх із прийняттям Ордою та її правлячою верхівкою ісламу (перша чверть XIV ст.). Тоді православні виявились у прикордонні двох релігійних світів – християнського та магометанського і, природно, відчували утиски з боку ординців.

З часом Церква усе – таки починає відігравати роль чи не єдиного інтегратора у середовищі подрібнених руських князівств, виконуючи велику гуманітарну та етнозберігаючу функцію. Її існування в межах іновірного державного утворення носило особливий характер, зовсім не схожий на рольове значення православ'я в інших державних утвореннях, до складу яких відійшли землі колишньої давньоруської держави.

У цих державах православний церковний центр, яким була Київська митрополія, відігравав політико-об'єднуючу роль, зумовлюючи їхню боротьбу за митрополичу кафедру та місце її осідку. Ця боротьба розпочалася з часів занепаду Київської Русі і лише посилювалася в часи монголо-татарської навали та у наступні історичні періоди. “Велике значення Київського митрополита не тільки у відношенні церковно-релігійному, але й національно-політичному як морально й церковно-правно об'єднуючого осередку для східнословянських племен у роз'єднаних і часто ворожих одно другому князівствах, добре розуміли видатні князі ще і в дотатарську добу, – пише професор Іван Власовський. Тому в половині XII ст. ми бачимо спробу основоположників нового державного осередку на півночі – князів Мономаховичів Суздальських – дістати собі окремого митрополита, щоб унезалежитися також у

церковному відношенні від Києва” [5, с. 100].

Ще у XII ст. володимиро-суздальські князі вирішили утворити окрему митрополію. Але патріарх тоді відмовився ділити Київську митрополію і творити ще один центр. Монголо-татарське нашествя призвело до занепаду Київського церковного центру та переселення митрополії до Володимира на Клязьмі на Суздальщині, а пізніше до Москви. Таким чином, митрополит Київський, проживаючи в Москві, не дбав про Україну [6, с. 91].

Державно-церковні відносини в удільний період (XII–XIV ст.) характеризувалися участю Церкви у зміцненні та розвитку давньоруської державності. Церква як організація, корпоративний власник, наділена імунітетними правами, практично ніколи не зменшувала своїх багатств при розподілі князівств. Водночас Церква потребувала підтримки княжої влади у процесі християнізації регіонів, який відбувався повільніше, ніж у Наддніпрянщині. Із зростанням церковних багатств вона прагнула створити свої незалежні володіння.

Роль Церкви, яка була єдиною, під одним митрополитом Київським, досить суттєво впливала на міжусобну князівську боротьбу. Але ні імунітет та різні податкові пільги і привілеї до монголо-татарської навали не могли суттєво вплинути на боротьбу Церкви з князями, тому що в Україні-Руси прерогативи мали вихідці з роду Рюриковичів, а вони підтвердження своїх прав на князювання не потребували, як скажімо, правителі західних країн.

Використані джерела:

1. Федорів Ю., о. Історія Церкви в Україні. – Репринтне видання. – Львів : Свічадо, 2001. – 361 с.
2. Архимандрит Димитрій (Рудюк). До питання про канонічність проголошення автокефальної Української Православної Церкви // Український богослов. Історичний і теологічний щорічник. – Вип. другий. – К., 2003. – С. 63-69.
3. Іларіон, митрополит. Українська Церква. – Вінніпег, 1982. – С. 95.
4. Андрусішин Б. І., Гуз А. М. Пам'ятки історії держави і права України. Київська Русь. – К. : Видавництво НПУ імені М. П. Драгоманова, 2003. – 62 с.
5. Огієнко І. І. Українська церква: Нариси з історії Української православної церкви : у 2 т. – Т. 1-2. – К. : Україна, 1993. – 284 с.
6. Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви: томи I-IV (т. IV – у 2-частинах). – Київ : Либідь, 1998. – Т. I. – 296 с.; т. II. – 360 с.; т. III. – 367 с.; т. IV. – 398 с.

Бондаренко В. Д., Андрусішин Б. І. Государственно-церковные отношения в украинских землях периода Киевской Руси.

Отражен вопрос зарождения и эволюции государственно церковных отношений в украинских землях периода становления и развития Киевской Руси, княжеского междоусобия и ордынского господства.

Ключевые слова: христианство, христианская Церковь, государственно церковные отношения, Киевская Русь, период удела, монголо-татарская нашествие.

Bondarenko V. D., Andrusishin B. I. State-church relations in Ukrainian earths period of Kievan Russia.

The question of origin and evolution is Reflected question of origin and evolution state church relations in Ukrainian earths of period of becoming and development of Kievan Rus, princely mizhusobic' and ordinskogo domination.

Keywords: christianity, christian Church, state church relations, Kievan Rus, period of destiny, Mongolo-tatar invasion.